

Egy étellel ezelőtt: az emlékezet betevő kenyere

Bruck Edith: *Az elveszett kenyér*

„Mintha a nyári napsütés sem melegítette volna fel a lelkeket.”¹

Az irodalmi műalkotások képződmény jellegű létmódjának része, hogy az esztétikai tapasztalat közvetítésén túlmenően kulturális jelentőségüknél fogva képesek „magukra venni” a múlt terhét, s akár történelmi regény, dokumentumregény vagy önéletrajzi munkák formájában számot tudnak adni a közösségi emlékezés feladatáról a szélesebb olvasóközönség számára. Mára a kortárs emlékezetkultúrában különösen felértékelődtek az epikai fikcióalkotás azon formái, amelyek a közösségi múlt elfeledett eseményeit emelik be újra az írás és olvasás kommunikatív terébe. Az „emlékezet transzformatív erejének” érdeme, hogy képes meghaladni a modern felfogást, amely a ciklikusan ismétlődő társadalmi krízisekben a múlt örökségétől a feledésen keresztül történő megszabadulás esélyét látta. A jövő regeneráló képességébe vetett bizalom megrendülése hívta életre az emlékezés egyetemes etikai imperatívuszát, miszerint a múlttal való szembenézés elengedhetetlen feltételét jelenti a jövőbe való előrelépésnek.² Az irodalmi műalkotásoktól sem vitatható el az a transzformatív erő, hogy olyan múltat mutassanak fel, amelyben a kortárs jelen nemcsak felismerheti önmagát, de rajta keresztül a saját jövőjét is megalkothatja.

A holokausztemlékezet képviselői közt kivételezett státusz illeti meg azokat a szemtanú túlélőket, akik személyesen megjárták a koncentrációs táborokat. A szemtanúnemzedék tagjai néhányan nem csupán önéletrajzi igénnyel vetették papírra a légerekben szerzett tapasztalataikat, hanem maradandó művészi formába öntve exempláris jelentéssel ruházták fel mindazt, ami Auschwitz-ban megtörténhetett. A magyar irodalomban Kertész Imre, az olasz literatúrában Primo Levi testesítette meg a holokausztíró reprezentatív típusát, aki a genocídium ideje alatt alámerült a számozott *Häftlinge*k szögesdrótkerítés mögé zárt tömegébe, hogy a halálgyárak sorstalan világából visszatérve magára vállalja a tanúságtévő szerepét és feladatát. A megsemmisítő táborok túlélői nagyrészt

HORVÁTH PÉTER (1975) filozófus, irodalomtörténész.

1 Bruck Edith: *Az elveszett kenyér*. Ford. Lukácsi Margit. Bp., 2022, Európa, 22.

2 Aleida Assmann: Az emlékezet átalakító ereje. Ford. Máté Éva Gyöngy. In *Studia litteraria*, 2012, 1/2, 11.

tudták magukról, hogy „titokhordozónak” (Geheimnisträgernek) számítanak, ezért írhatta Levi, hogy egy szörnyűségében megismételhetetlen történelmi esemény szenvedő alanyaiként „egyedülálló valaminek voltunk a tanúi”.³ Első könyvének megjelenésétől fogva Bruck Edith szintén a testamentáris igazság szolgálataként fogta fel írói munkáját, amellyel az emlékezés erkölcsi kötelességének tett eleget. A *Signora Auschwitz* névvel illetett Bruck a holokauszt túlélő szemtanúk egyikeként az elmúlt évtizedekben íróként is széles körű reputációt vívott ki magának, joggal állapíthatták meg róla, hogy „jelenleg ő az egyetlen magyar zsidó emigráns, akinek legalább valamennyire ismerik a nevét a hazájában és nemzetközi körökben is”.⁴ A magyar prózatörténetben Kertész *Sors-talansága* tekinthető az egyedüli olyan esztétikai értékkel bíró prózai műnek, amely maradandó művészi formában kölcsönzött a koncentrációs táborok valóságának irodalmi jelentőségét.⁵ S ebből a szempontból kiváltképp fontos, hogy felhívjuk a figyelmet Bruck Edith két lágerélményt feldolgozó *Ki téged így szeret* és *Az elveszett kenyér* című regényére, melyek ma már részét képezik a holokauszt világirodalmi kánonjának. Mindkét alkotást olaszul írta szerzője, aki úgy tekint vissza általuk az életére, hogy a magyar holokauszt történetének emlékezete ha nem is kizárólagos, de mindenképpen kitüntetett szerepet játszik benne.

Az író legismertebb, *Ki téged így szeret* (*Chi ti ama così*) című első műve 1959-ben jelent meg. Bár a szerző 1946-ban, közvetlenül a fogságból való hazatérése után hozzákezdett élményeinek lejegyzéséhez, végül tizenkét évvel később Levi biztatására olaszul írta meg memoárját. A nagy sikerű könyv az önéletrajzi emlékezet hitelességével idézte fel a születés évétől 1952-ig tartó időszakot, ami tehát a táborból való kiszabaduláson túl magába foglalta a kívándorlás és az izraeli évek eseményeit. Az epikai holokauszt-reprezentáció különböző példái közül Bruck kötetét az különbözteti meg, hogy első személyű elbeszélés-módban zsidó családtörténetként cselekményesítette a fikcionált múltat. A főszereplő a lineáris cselekményben mindvégig a Steinschreiber család tagja marad, aki a haza és a család társadalmi intézményén keresztül tapasztalja meg magyar és zsidó identitását. A személyes életút húsz évének fejlődési íve a nagykorúvá válást a születéssel kapott genealógiai örökségtől való végleges elszakadás történeteként rajzolja meg. A mű hősnője sem a magyar, sem a zsidó államban nem talál otthonra, a haifai kikötőjelenet a családtól és a hazától vett búcsúval zárul. A *Ki téged így szeret* hazátlanná vált holokauszt túlélője

3 Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Bp., 1990, Európa, 190.

4 Louise O. Vasvari: Lefordított traumák, lefordított életek. Holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban. Ford. Horváth Györgyi. In *Múlt és Jövő*, 2009, 1, 39.

5 Természetesen a KZ-tapasztalatról több figyelemre méltó írás is megjelent az elmúlt több mint nyolcvan év során, elég csak Nyiszli Miklós *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* vagy Kerényi Grácia *Utazások könyve* című művét említeni, de ezek nem szépirodalmi igénytel megírt epikai műalkotások.

számára a koncentrációs táborok előbb a szülőföldként értett magyar haza, az izraeli emigráció kudarca pedig a választott zsidó haza elvesztésén keresztül teljesíti ki a hontalanság tapasztalatát.

Az elveszett kenyér (Il pane perduto) sok szempontból ritkaságszámba menő irodalmi alkotás, többek közt azért is, mert szerzője kilencvenéves korában fejezte be, ami önmagában rendkívüli alkotóerőről árulkodik. A könyv kilenc nyelven, közte Lukácsi Margit fordításában 2022-ben jelent meg magyarul, s elnyerte az olasz Viareggio irodalmi díjat. Akárcsak a *Ki téged így szeret* esetében, ezúttal is önéletrajzi ihletésű szövegről van szó, Bruck Edith 65 év után elevenítette fel újra életének legfontosabb állomásait, amelyben a hontalan emigránssá válás története a római letelepedéssel talál megnyugtató lezárást. A két könyv múltreprezentációja közt mindössze az 1943 és 1952 közti időszakot illetően van átfedés, ez a periódus teszi lehetővé a párhuzamos olvasást és összehasonlítást. *Az elveszett kenyér* a deportálást megelőző 1943-as évben kezdődik, és a kortárs jelenben végződik, de az életpálya elbeszélése mellett a kompozíció részét képezi egy Istenhez írt levél és a mű születési pillanatát megörökítő jegyzet is. Talán érdemes ezzel az utolsó fejezettel kezdeni, amelyből kiderül, hogy az írónőt egy fulladással járó emlékezetkihagyásos trauma éri, amikor hirtelen nem jut eszébe a komputer szó, s ez a pillanatnyi megrendítő felejtés készletti összegző visszatekintésre. Az amnézia rettenete közvetlenül a szemtanúság alapját jelentő személyes emlékek elvesztését fenyegeti, a mű ezért a tanúemlékezet olyan önábrázolásaként olvasható, ami felszínre hozza a számítógépben tárolható memória és az autobiografikus emlékezés közti különbséget. A perszonális, spontán és önkéntelen emlékezés (*Erinnerung*) és a mentális működésként felfogott racionális emlékezet (*Gedächtnis*) alternatívái szerint a személyes emlékezés folyamatosan változó, lezárhatatlan cselekvés, az emlékezet állandóságát viszont időbeli rögzítettsége és térbeli tárolhatósága garantálja. Az emlékezés és felejtés közt fennálló dinamikus kapcsolat tehát az emlékezést összetett szövegalkotó mechanizmushoz, nem pedig passzív tárhelyhez teszi hasonlatossá. Az emlékezés részeként elgondolt felejtés egy rejtett, időleges inaktív emlékezetet hoz létre, melyet „a kulturális jelek újraszemiotizálásának” nevezett folyamat reaktiválhat. A felejtés a funkcionális széttagolódás ‘produktív’ folyamatának részeként ily módon egy olyan kreatív emlékezet generálója, amely új esztétikai és etikai formákat teremt.⁶ Bruck Edith műve jól leírható e modell alapján: a KZ-túlélő „lélegzetelállító” felejtéstapasztalata szakadást teremt az időben, ezáltal létrejön az inaktív emlékezet átmeneti traumatizált állapota, amelynek végeztével reaktiválódik az írás újraszemiotizáló mechanizmusa, s a kreatív emlékezet megteremti a felejtés és az emlékezet ellenében megalkotott irodalmi művet. A prózai önleírás a szemtanú életét egy mesehős erdőn átvezető útjához hasonlítja: „Ma még saját magam számára is valószínűtlennek

6 Wolfgang Müller-Funk: *Elbeszélés, emlékezés. A kulturális és a kollektív emlékezet narratológiájáról*. Ford. Mártonffy Marcell. In *Műhely*, 2015, 5–6, 78–80.

tűnik hosszú utam, amely olyan, mint egy mese a huszadik század erdejében, melynek árnyéka hosszan rávetül a harmadik évezredre is.”⁷ A holokauszt túlélő útjának történelemre vetett árnyéka előtt egy falusi lány múltképe rajzolódik ki a mese kontrasztfényében, ahogy időtlen fiatalágában ott áll ismeretlen jövője előtt.

A regény nyitómondatában a mese egy emlékképpel veszi tehát kezdetét, „volt valamikor régen egy kislány”, akiben az elbeszélő tizenkét évesen látja önmagát, ahogy „röpködő szőke hajfonataival mezítláb szaladgált a langyos porban a tavaszi napsütésben”.⁸ Minden múlthoz tartozik egy aktuális szemlélő, aki az emlékezés időtávlatából szemléli azt, s ez *Az elveszett kenyér*ben nem más, mint a rektor mellett álló, fekete tógába öltözött, pályája csúcsára ért, díjakkal kitüntetett híresség. A társadalmi szerep és a belső önszemlélet megkettőződésén alapuló hasonló helyzettel találkozhat az olvasó, mint amelyet a Nobel-díj átvétele alkalmából 2002-ben írt *Stockholmi beszédében* Kertész felvázolt: „Amióta repülőgépre szálltam, hogy itt, Stockholmban átvegyem az ez évi irodalmi Nobel-díjat, szakadatlanul egy szenttelen megfigyelő szűrős tekintetét érzem a hátamon; s ebben az ünnepi pillanatban, amely hirtelen a közfigyelem fókuszába állít, inkább e hívős megfigyelővel, semmint az egyszerűen világszerte olvasott íróval érzem magam azonosnak.”⁹ Ahogy Kertész nem kerülhette el a munkát, hogy megszabaduljon a világhírű író imázsától, úgy Brucknak is szüksége volt arra, hogy a nyilvánosság elvárásainak megfelelő társadalmi szerepképviseleten túl megtalálja egykori önmagát: „miközben a vörös szőnyegen lépkedek, fájdalmas nosztalgia tör rám egykori mezítlásbas önmagam iránt, amint ott szaladgálok a langyos tavaszi porban a Hat ház utcában, ahol én Én voltam, múlt nélkül, amikor még csak jövőm volt, egy élettel ezelőtt”.¹⁰ A szőke lány „egy élettel ezelőtt” létezett, abban a KZ-élmény előtti időben, amikor az élet még nem túlélés, a gyermek még nem emlékek terhét cipelő túlélő volt. Az a mezítlásbas múlt nélküli jövő, ami egykor Tiszakarádon még az övé volt, az évtizedek elteltével úgy vált jövő nélküli múlttá, hogy semmit sem változott, időtlen állóképként őrizte meg a benne önmagát szemlélő gyermeklány tükörképét: „Nagyon egyszerű gondolatok ezek, kisszerűek, annak a kislánynak a gondolatai, aki bennem él, nem nőttek meg és nem is öregedtek meg velem együtt, és nem is nagyon változtak.”¹¹ A kép valahol két élet között áll, azon a helyen, ahol az Én ‘egy élettel ezelőtt’ mint a porban önfeledten futkározó kislány és ‘egy élettel azután’ mint a vörös szőnyegen lépdelő „kivételezett kislány” egymásra ismerhetnek. Az emlékezet alanya és tárgya, múltja és jövője úgy van jelen a képben, hogy az idősíkok találkozásánál egymásba érhet a falu

7 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 153–154.

8 Uo. 9.

9 Kertész Imre: *A stockholmi beszéd*. Bp., 2002, Magvető, 5.

10 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 141.

11 Uo. 145.

pora és a vörös szőnyeg, rajta az időn kívüli figuraként lépkedő, szaladgáló kislánnyal.

Bruck Edith új kötetének legsikerültebb részét a tiszakarádi gyermekkor ábrázolása alkotja. A szöveg érzékletes képet ad arról a nyomasztó változásról, ahogy a fokozódó antiszemitizmus miatt az öttagú zsidó család egyre szorultabb helyzetbe kényszerül, miközben mindennapos gondjaik és örömeik, rettegésük és reménykedéseik közepette igyekeznek összetartani és boldogulni. A család szigorú hallgatásba burkolózik, hogy eltitkolja a legkisebb lány, Ditke elől a valóságot, aki ezért nem érti a kirekesztés egyre direkter megnyilvánulásait, ami őt és a zsidó közösség tagjait éri. Az iskolából elmaradó zsidó osztálytársak, a nem fogadott köszönés a diákok részéről, az embereket náci karlendítéssel üdvözlő tanító, az antiszemita rigmusok és a fizikai erőszak megjelenése, a rendeleti és szülői tiltások, amelyek miatt a gyerekeknek az utcára sem szabad kimenni, a közvetlen fenyegetettség képét öltik magukra. Az elbeszélésmód nem első, hanem váltakozó módon hol egyes, hol többes szám harmadik személyben beszél el az eseményeket, így a történések szereplőjeként Ditke, „anyjuk”, a „szülők”, a „bátyja”, a „szomszédasszonyuk” jelenik meg. A kötet tehát nem az én-elbeszélés monológjára épül, hanem az elbeszélő saját családjának történetét meséli el, ez a poétikai megoldás eredményezi azt, hogy a szöveg nem a memoárszerző hangján szólal meg. A narrátor nem első személyben beszél el gyerekkorának utolsó szakaszát, hanem egy kislányról, Ditkéről ír, ő róla szól a történet, akinek ekkor még nincs saját hangja. A főszereplő a zsidó család része, ami féltő gondoskodással veszi körül, ez az ő családja, az *övé*, melynek osztozik a sorsában. A regény viszonylag differenciált képet rajzol a bodroglői településről, ami azt jelenti, hogy a „passzív szemlélők” („bystander”) és a leplezetlen közösségi diszkrimináció mellett a szolidaritás megnyilatkozásairól is beszél. A ház előtt 1943-ban sem marad el a karácsonyi dalköszöntő, az apa barátja, Gyula bácsi pedig nem csupán a hó alól szabadítja ki a házban rekedt családot, de Sátoraljaújhelyen egy zsák ételmezt is becsempész nekik a gettófalán át. A *Ki téged így szeret* narratívájából ezek a támogató, segítségnyújtásról tanúszkodó cselekedetek szinte teljesen hiányoznak, mindössze az iskolai tanárno kedvessége közös elem, ebből következően úgy tűnik, mintha az idő megszépítette volna az emlékeket, *Az elveszett kenyér* nem fest olyan sötét képet a többségi társadalom részvétlen magatartásáról.¹² Nem mondható el ugyanez a csendőrök

12 A megállapítás, miszerint a Bruck Edith által vállalt „morális tanú” szerep eleve feltételezi „a magyar-zsidó viszony leegyszerűsítő dichotómiaként” történő ábrázolását a *Ki téged így szeret* szövegében, *Az elveszett kenyér* esetében még kevésbé bizonyítható, mint a szerző első írásában. A *Ki téged így szeret*ben a házépítésben segédkező cigány bácsi szerepeltetése árnyalja a „dichotómia” felvetését, ahogy a mű a többségében református családok gyerekei részéről is megőrökít szolidáris cselekedeteket: „Maradt néhány keresztény barátom, akik egypárszor megvédték.” Bruck: *Ki téged így szeret*. Ford. Székely Sándor. Bp., 1964, Európa, 14. Andrea Pető: Politics of Memory in Edith Bruck's Three Visits Tiszakarád. In *Postmigrantisch gelesen Transnationalität, Gender, Care*. Hrsg. Katrin Huxel, Juliane Karakayali, Ewa Palenga-

bemutatásáról, akik az egyetlen szereplői réteg, amely mindkét alkalommal a legnegatívabb színben jelenik meg, kíméletlen brutalitásuk és antiszemita gyűlöletük minden – esetenként még a náci katonák viselkedésében is tetten érhető – empátikus gesztust nélkülöz. A fejezet szöveggondozásának alaposága ugyanakkor hagy némi kívánnivalót maga után, feltűnő ugyanis, hogy Ditzkének kétszer van tizenharmadik születésnapja, egyszer még áprilisban, másodszor viszont, az önéletrajzi szempontból hiteles, május eleji időpontban.¹³

Bruck munkájában mint a zsidó szenvedéstapasztalat jelképe, a kenyér az egész műre érvényes vallási jelentést hordoz magában. Az egyiptomi rabszolgaságban az élesztő nélkül készített kovásztalan kenyér (macesz) volt a zsidóság étele, a pészah ünnepe arra utal, hogy a fáraó fogságából menekülő zsidóknak nem volt idejük a tészta megkelesztésére. Az eseménynek a közösségi emlékezetben betöltött kiemelt szerepére Jan Assmann mutatott rá: „Az olyan szertartások, mint a pészah-rítusok, az Egyiptomból való kivonulásra emlékeztető kommemoratív intézmények.”¹⁴ A regény elbeszélése szerint a zsidó húsvét hetében a főszereplő egyáltalán nem mozdul ki otthonról, a család tagjai „tőlük szokatlan komolysággal”, „örömtelenül és énekszó nélkül” követik a rituális előírásokat, s ahogy az Izraelen kívüli zsidók teszik nem hét, hanem nyolc napig pászkat fogyasztanak. A mű szövegében „az ünnep végén, ami szinte mindig áprilusra esett” az anya a jószívű szomszédától kapott lisztből dagasztja meg az új kenyereket a család számára.¹⁵ A csendőrök azonban hajnalban rátörnek az ajtót a családra, a drámai jelenet leírásában az ünnep utolsó napjára megdagasztott és éjszaka megkelt öt vekni különös hangsúlyt kap, miután az anya minden rémülete az elvesztett kenyerek miatt érzett fájdalomban sűrűsödik össze. A pészah megszentelt időszakának végeztével a profán történelem, a népiertássa radikalizálódó holokauszt veszi kezdetét, a szövegben a ceremoniális zsidó emlékezet és a holokauszt összekapcsolásával az egyedi történeti esemény beépül a zsidó szenvedéstörténetbe. Az *elveszett kenyér* holokauszt-reprezentációjának különleges vonása a kenyérhez kapcsolódó tradicionális jelentés motívum-szervező funkciójában ragadható meg, amely kontaktust létesít a biografikus emlékezet és a kulturális emlékezet között.

Ha összehasonlítjuk, feltűnő, hogy a *Ki téged így szeret* inszenírozásában a hatósági intézkedés leírásában a kenyér egyáltalán nem játszik szerepet, ezért

Möllenbeck, Marianne Schmidbaur, Kyoko Shinozaki, Tina Spies, Linda Supik, Elisabeth Tuidier. Transcript, Bielefeld, 2020, 225. [online] URL: <https://doi.org/10.14361/9783839447284-002> [2023. 01. 07.]

13 „Az ég kinyílt Ditke tizenharmadik születésnapjára, aki megszabadult elnyűtt cipőjétől, és egy mély lélegzet után ismét meztől szaladgált a langyos porban. De ezúttal Juja, a bolond lány is szaladt utána, a háta mögött leköpködte, csúnya szavakat kiabált utána.” „Életemben először, a tizenharmadik születésnapomon tortával ünnepeltünk [...]” Bruck: *Az elveszett kenyér*, 30, 38.

14 Jan Assmann: *Mózes, az egyiptomi. Egy emlékmű megfejtése*. Bp., 2003, Osiris, 110.

15 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 30.

Bruck emlékezetpoétikai újítását a holokauszt-ábrázolásban bekövetkező lényegi fejleményként kell értékelnünk. Az *elveszett kenyérben* a csendőrök fellépése a pészahot követő napon, április 16-án zajlik le, azon a vasárnapon, amikor a történeti kutatások szerint megkezdődött az I. művelleti zónában a zsidók összegyűjtése, ez az időpont 2001 óta a Holokauszt Magyarországi Áldozatainak Emléknapja. A képet árnyalja, hogy a tiszakarádi Grosz Ignác beszámolója szerint ők a nem zsidó lakosoktól előre értesültek a várható razzia időpontjáról, ami a húsvétot követő napon következett be.¹⁶ Nem derül ki, hogy a Steinschreiber családnak voltak-e előzetes információi, a *Ki téged így szeret* mindenestre arról tanúskodik, hogy a szülők sejtették, hogy a közeljövőben tragikus események elé néznek, legalábbis erre utal az elhurcolásuk előtti este leírása: „Anyám akkor a Bibliáról kezdett beszélni, a deportált lengyel és szlovák zsidók szenvedéseiről, elmondta, hogy rosszat álmódott; álmában embereket égettek el, és azt mondta, hogy nagyon szomorú korszak köszönt miránk is.”¹⁷ A baljós anyai álmom nem, viszont a vasúti beszállítás a megyeszékhelyre olvasható *Az elveszett kenyérben*, az út során a mélyen vallásos anya mindvégig a kisütetlenül maradt kenyerek miatt kesereg. A Sátoraljaújhelyen a cigánynegyedben felállított gettóban 15 ezer zsidót zsúfoltak össze a környező településekről. A hatóságok öt hét után hajtották végre a gettó kiürítését, a családhoz ekkor már önként csatlakozott a legidősebb fiú, Dávid is. Aznap, amikor megérkezett az első magyar transzport Auschwitzba, május 16-án vette kezdetét a bevagonírozás Sátoraljaújhelyen: az első szállítmány éppúgy 3500 főt számlált, mint a május 22-én útnak indított második; május 25-én újabb 4000 zsidót zsúfoltak marhavagonokba, az utolsó deportálásra június 3-án került sor.¹⁸ A *Ki téged így szeret* május 23-ra

16 Pető: i. m. 224. (Shoah Foundation Visual History Archive – VHA): *Interviews with Testimonies Grosz, Ignac (3803)*) A tanulmányban a keresztény húsvétot követő napként április 10-e szerepel („the deportation would take place on the following day Easter, 9-10th 1944”), valószínűbb azonban, hogy a zsidó húsvétot követő napról van szó, tehát április 16-ról.

17 Bruck: *Ki téged így szeret*, 18.

18 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust, I.* Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Budapest – Wilmington, 1988. Gondolat – Blackburn, 426, 430. Váró Indárt, Sátoraljaújhely polgármesterét és a gettó csendőrkapitányát a zsidókkal szembe tanúsított kegyetlen bánásmód miatt halálra ítélték. Monográfiájába Braham 1944. április 16-át hibásan a „pészach első napjaként” említi (i. m. 426), ami feltehetően forrása egy széles körben elterjedt téves időpont megjelölésnek. Mások mellett Kádár Gábor és Vági Zoltán is ezt vette át *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* (2006) című munkájukban, a műről írt kritikában olvasható a témában irányadó magyarázat: „A könyv egyik tévedése e tekintetben a tömeges deportálás kezdőnapját, 1944. április 16-át a zsidó húsvét, azaz a Peszah első napjának nyilvánítani. Ez egyébként, számomra ismeretlen okokból, igen elterjedt a magyarországi holokausztról szóló szakirodalomban. Ez a nap valójában, az adott évre vonatkozó zsidó zsinagógai naptár szerint Niszán hó 23. napja, azaz a nyolcnapos peszachi ünnepet követő első nap volt. Ez a tény a pontosságon túl azért fontos, mert a gettóba hurcolt zsidóknak e nap hajnalán, mivel a Peszah, amikor mindenféle kovászos étel megfogyasztása szigorúan tilos, csak előző este háromnegyed hétkor ért véget, még egyszerűen nem volt kenyérük, amit magukkal vihetek volna a gettóba.” Frojimovics Kinga: *Hullarablás?* In *Élet és irodalom*, 2006. július 28., 30. szám, 15.

teszi az eseményt.¹⁹ Az *elveszett kenyér* nem említ időpontot, a mű exodusra történő architektuális allúziója a gettóból a vasútállomásra vezető utat is vallási távlatba helyezi: „Olyan volt, mint egy kivonulás Egyiptomból, Mózes nélkül, anélkül, hogy megjelent volna az örökkévaló, és a Vörös-tenger helyett a marhavagonok ajtaja nyílt meg fülsiketítő nyikorgással, és az embernyáját erőszakosan felhajtották a vonatszerelvényre.”²⁰ Az elbeszélői nézőpont egyszerre idézi fel az Ígéret Földjére történő kiszabadulás mintaértékű eseményét, s rombolja le annak aktualizálható értelmét, amennyiben a Kánaán helyett Auschwitz jelenti a végcél, ahol nem a szabadság, hanem a pusztulás várja a megérkezőket. Az üldöztetési zsidó sors a maga tragikus voltában Isten hiányában is fikciószerző funkcióban jelenik meg, a szöveg azonban úgy kapcsolja be a zsidó kulturális mnemotechnikát, amivel érvényteleníti a múlt tradicionális jelentését. Az etnogenezis alapító aktusaként értett kivonulás mint olyan emlékezési paradigma, amely a történelmi idő bármely pontján képes értelemmel felruházni az önmagában elviselhetetlen szenvedést,²¹ a regényben úgy fordul az ellentétébe, hogy a deportálásnak katasztrofális jelentést kölcsönöz.

Az *elveszett kenyér*ben elbeszélte élettörténet legdrámaibb fejezetét az auschwitzi szelekció képezi. Az orvosi „vizsgálatot” követően az anya ragaszkodásában magával vinné tizenhárom éves gyermekét a gázhalálba, ha kérése ellenére egy német katona erőszakkal el nem szakítja tőle, átrugdosva a munkaképes foglyok sorába. Az író irodalmi holokauszt-reprezentációja testvértörténetként beszéli el a koncentrációs táborok túlélését, az anyaszerepet magára vállaló tizenhét éves nővér és Ditke egymás iránti szeretete és feltétel nélküli támogatása minden megpróbáltatást kiáll, s végül az embertelen szenvedés mellett a közösen megélt szabadság is osztályrészül jut mindkettőjük számára. A *Sorstalanság* főhősétől eltérően, aki kamasztársai, majd Citrom Bandi, végül leginkább a buchenwaldi kommunisták támogatásának köszönheti túlélését, Bruck könyveiben a holokausztot zsidó családtörténetként beszéli el. A nyolctagú család holokausztáldozatai közé tartozik az elgázosított legfiatalabb fiútestvér és az édesanya, valamint a sokáig Dávid nevű fiával együtt Dachauban raboskodó apa. Dávid mellett tehát végül a lányok testvérközössége bizonyul erősebbnek, mint az őket megsemmisíteni akaró nemzetiszocialista gépezet. Az Auschwitzban töltött három hónap alatt Ditkének sikerül megszöknie az elgázosításra kiszemelt gyerekek közül, Dachauban két váratlan jótéteményben részesül, egy katona a csajkája alján ételt hagy neki, a konyhán pedig a szakács a nevét kérdezve fésűvel ajándékozta meg. A nővérek 1945-ben megjárják Kauferinget, Landsberget, Bergen-Belsent, Kristianstadot, a gyalogmenetek végén a bergen-belseni férfitáborban fejeződik be az útjuk, ahol a szertesztét

19 Bruck: *Ki téged így szeret*, 23.

20 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 38.

21 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán. Bp., 1999, Atlantisz, 208.

heverő holtak összegyűjtését kell elvégezniük. Egy haldokló itt ruházza rájuk a tanúsítás feladatát, amikor arra kéri őket, hogy mondják el helyette is mindazt, ami történt. A holokauszt túléléséhez Bruck narratívájában azonban nem elégséges a passzív tűrés és az emberfeletti kitartás, utolsó döntő aktusként feltételezi a cselekvő ellenállás kifejtését: Judit ráveti magát és a földre taszítja a hűgát puskatussal verő náci katonát, aki ahelyett, hogy a bevett gyakorlat szerint lelőné őket, értékelve a bátor tettet, megkegyelmez az egymásba kapaszkodó foglyoknak. Az életben maradás nem lett volna lehetséges a sorban harmadik, ahogy a szöveg fogalmaz, „csoda” nélkül, a memoár és a regény végső soron a zsidó testvérpár egymás iránti odaadó, a közös halált vállalni kész, önfeláldozó szeretetének állít méltó emléket.

Bruck epikai írásaiban a *testimonium* sosem önmagában, a lágerregény konvencióira redukálva, hanem a népirtás történelmi idején túlmutató, tágabb ön-életrajzi perspektíva részeként valósul meg. A koncentrációs táborokban szemtanú túlélőként eltöltött valamivel kevesebb mint tizenegy hónapnak az író a szöveg teljes terjedelméhez képest nem szentel feltűnően nagy teret, a könyv egyötödét, huszonzét oldalt (*Ki téged így szeret*), vagy arányaiban még kevesebbet, mindössze tizenkilenc oldalt (*Az elveszett kenyér*). A bergen-belseni táborba 1945. április 15-én gördülnek be a vöröskeresztes gépkocsik, egy évvel korábban ezen a napon dagasztotta az anyja a Steinschreiber-házban az öt kenyeret, amelyek soha nem kerültek be a befűtött kemencébe. A felszabadulás a két lánytestvér számára akár a zsidó emlékezetalkozat ígéretének beteljesülését jelenthetné, az időnek ez a kitüntetett momentuma mégis sokkal inkább a holokausztúlélő születési pillanata, aki *Az elveszett kenyér* elbeszélőjeként, anyjára emlékezve, a zsidó tradíció alapján értelmezi az első amerikai katona megjelenését: „Anyám azt mondta volna, hogy ő a Messiás.”²²

A regény második része a szabadulást követő mintegy hetvenhét év nagyvonalú összefoglalásának tekinthető. Az Auschwitz utáni korszak három állomását a hazaérkezés és az itthoni beilleszkedés kudarca, az izraeli emigráns lét, a táncosnői munka és az olaszországi letelepedés alkotja. A legellentmondásosabb rész az otthoniak, különösen a legközelebbi családtagok, a deportálást elkerülő két idősebb nővér, Mirjam és Sára viselkedéséről szól. A munkaszolgálatban meghalt férje után megözvegyült kisgyermekes Mirjam elutasítván fogadja a két hazatérő testvért pesti lakásában, s megtiltja nekik, hogy átéltszenvedéseikről beszéljenek, a Miskolcon élő gazdag férjes asszony Sára hasonlóan, minden öröm és melegség nélkül üdvözli őket. Az árván maradt lánytestvérek közt bekövetkező szakadás és elhidegülés készteti a következő szomorú belátásra Ditkét: „A mi igazi testvéreink azok, akik ott voltak velünk a lágerban. A többiek nem értenek meg bennünket, azt gondolják, hogy az éhség, a szenvedéseink egyenértékűek az övékével.”²³ A keserű megállapítást alátámasztja,

22 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 68.

23 Uo. 84.

hogy egyedül a táborból hazakerült bátyjkkal, Dáviddal való találkozásuk bizonyul érzelmileg őszintének és szeretettelnek. A két önéletrajzi-epikai műlt-fikció közt a tiszakarádi hazalátogatást illetően nem csupán jelentős különbségek, hanem ellentmondás is megfigyelhető. Míg *Az elveszett kenyér*ben arról olvashatunk, hogy a testvérek, látva a kifosztott a házat, sarkon fordulnak, és még az őket segítő Gyula bácsi családjával sem akarnak találkozni, addig a *Ki téged így szeretben* körbelátogatják régi barátaikat, akik nem hiszik el beszámolóikat, s csak azt követően távoznak a faluból, hogy kidobják őket a bútoraikat elhordó család házából.²⁴ Judit az izraeli kivándorlás mellett dönt, s miután nem tart vele, a főszereplő az utolsó támaszát is elveszti. A család nem segíti tovább a boldogulását, Sára pofon üti és kidobja, Dávid sem tudja befogadni, alig három hónap után végleg lezárul a KZ-túlélő szülőföldjéhez fűződő életrajzi szakasza, amire a Magyarországról való távozás tesz végérvényesen pontot. Az 1946-tól kezdődő és az 1948. szeptemberi izraeli megérkezés közt Pozsonyban és Münchenben töltött időszakról csak futólag számol be az elbeszélő. A tizenöt évesen megélt abortusszal, csalódással végződő első nagy szerelemről és az első házasságról a *Ki téged így szeret* részletesebben tudósít, ez az élményanyag képezte a háttérét az író nő szintén Viareggio-díjat nyert *Hány csillag az égen? (Quanta stella c'è nel cielo, 2008)* című regényének.²⁵

A főszereplő 1948 szeptemberében azzal a tudattal érkezik meg Haifába, hogy a támogatásukat megtagadó két nővérével szemben Dávid és Judit az újonnan megalakult izraeli állam polgárai. Az első tapasztalat, amelyben részesül, hogy az érkezőket származásuk szerint szállásolják el, „a magyarok magyarok lettek, a románok románok, miközben odahaza csak zsidók voltunk”.²⁶ Az Izraelben töltött négy évet a meggyőződéses pacifista Ditke számára a nőkre is érvényes kötelező katonai szolgálat kikerülése határozza meg, ezért férjhez megy a hajón megismert első férfihoz, akitől féltékenysége miatt kénytelen elválni. A kórházi, majd a pincéri állás, az első közös, majd saját bérlemény jelentik az egzisztenciateremtéshez vezető kezdeti lépéseket. Amíg a *Ki téged így szeret* hosszasan értekezik a szabreszek és az európai menekültek közti ellentétéről, a főszereplő idegenkedéséről az életerős fiatal nemzedékkel szemben,²⁷ *Az elveszett kenyér* a holokauszt-túlélők negatív megítélését az új hazában mindössze egy sofőrrel való incidens erejéig tematizálja, aki nem akar hallani Auschwitzról, s kioktatónan közli, hogy erősnek kell lenni, méltósággal élni és meghalni. Bruck Edith az elsők egyike volt, aki kritizálta a holokauszt-túlélők

24 Bruck: *Ki téged így szeret*, 68; *Az elveszett kenyér*, 81.

25 Bruck: *Hány csillag az égen?* Ford. Barna Mária. Bp., 2015, Európa. A regényből készült *Anita B.* című filmet Roberto Faenza rendezte, a forgatókönyvet Bruck Edith és férje, Nelo Risi írta, az egyik szerepet pedig Osvárt Andrea játszotta benne. Roberto Faenza (rend): *Anita B.* Rai Cinema, 2014, film.

26 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 96.

27 Bruck: *Ki téged így szeret*, 123–124.

izraeli fogadtatását, sérelmezte, hogy nem hallgatták meg őket, lehajtott fejjel kellett járniuk, mert felrötták nekik a cselekvő ellenállás hiányát: „Az olyan emberek számára, mint mi, akik a koncentrációs tábor szörnyű tapasztalataiból jöttek, szörnyű volt, hogy nem találtak egy szemernyi emberségre sem.”²⁸ A regényben a testvérek megbotránkozására a Schreibeiner család legifjabb tagja végül egy négytagú táncegyüttessel tér vissza Európába. Az izraeli emigráció vége azt jelenti, hogy *Az elveszett kenyér* hősnője megkezdte önálló életét, maga mögött hagyja a táborélményben vele együtt osztozó holokauszt túlélő testvéreinek közösségét, hogy minden rokoni segítség nélkül, egyedül vágjon neki a nagyvilágnak.

A szerzői biográfia szerint egy zürichi vendégszereplést követően a vándoréveket az itáliai megérkezés zárja le 1954-ben. A huszonhárom éves táncosnő Nápolyban rögtön felismeri, hogy „ez az én országom”, a római költözéssel egy szépségszalon megbízott vezetője lesz, ahonnét első könyvének megjelenése szabadítja ki, megtalálva filmrendező férje mellett a magánéleti boldogságot. *Az elveszett kenyér* és a *Ki téged így szeret* azon kevés prózai alkotások közé tartoznak, amelyekben egy női író tesz tanúságot, ami azonban nem mentes a kritikai állásfoglalástól. Bruck Edith a hetvenes években aktív résztvevője volt az olasz feminista mozgalomnak, ahonnét a személyét ért antiszemita megjegyzések miatt távozott. A női főnökéről adott jellemzése sem illeszthető be a feminista olvasatok elvárásrendjébe, mivel negatív értékítéletében visszautal táborbeli tapasztalataira, miszerint „a nők a lágerben is rosszabbak voltak a férfiaknál”.²⁹

Az örök város az otthonra találás helye, ahol a magányos bevándorló megtanulja azt a nyelvet, amelyen újra leírhatóvá válnak a múlt megrázkódtatásai: „Új szavak kellenének, arra is, hogy elmeséljük Auschwitzot, új nyelven, egy olyan nyelven, amelyik kevésbé sebez meg, mint az anyanyelvem.”³⁰ A legkisebb Steinschreiber lány számára a legfontosabb identitását meghatározó kötődést az anyjával való kapcsolata jelentette. Életútját a regény Bildung-narratívája az anyától való elszakadás folyamataként körvonalazza, a szülő helyét a lágerben „Anya-Judit”, majd az anyaföldként értett magyar szülőháza és Izrael mint az anya hitének Ígéret Földje foglalja el, végül olasz földön utolsó stációként az anyanyelvről való lemondás következik. A születéssel kapott anyai biztonság leépülése azért döntő fontosságú, mert ez vezet el az íróvá válásig, a *Ki téged így szeret* ezt a fejlődést csak az izraeli búcsúig mutatta be, *Az elveszett kenyér* viszont egészen a tanüemlékezet megrendüléséig viszi tovább. Ahogy arról Bruck Edith egyik interjújában vallott, ez új idióma elsajátítása a múlt terhétől való felszabadulás

28 Edith Bruck, a Translingual Writer Who Found a Home in Italy: An Interview by Maria Cristina Maceri. In *Italica*, 2007, 2–3, 612–613. [online] JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40505721> [2022. 04. 19.]

29 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 135.

30 Uo. 126.

élményével gazdagította az életét: „A választott nyelvemben nincsen tágasság és mélység, hiányzik belőle a szülőhazám múltja, a kultúra, a történelem, a közösség, ahol felcseperedtem, és ettől könnyednek, szabadnak érzem magamat. Az olasz nyelvben sem anyámnak, szegénynek, a sóhaját nem hallom, sem apámnak, szegénynek, a zsémbeléseit, és hiányoznak belőle a szomszédok táj-szavai. Elárvult nyelv ez: se szülege, se illata, se zamata nincsen, ami a legfájóbb emlékeket felidézheti.”³¹

Az anyanyelvvél való szakítást kísérő gyötrelmes idegenségről szóló sorok Kertész Imrének *A száműzött nyelv* című előadásában kifejtett gondolataira rezonálnak. A *Sorstalanság* szerzője Berlinben beszélt arról, hogy az idegenség az írói hitelesség szükségszerű előfeltétele, s azért szeret magyarul írni, mert így jobban átérzi az írás lehetetlenségét abban a társadalomban, amelynek az objektíváció tudatával felruházott kollektív tudata a „Mi” helyett legfeljebb az „Ők” személyes névmást tartja fenn számára. Kertész irodalmi nyelve mindig megőrizte anyanyelvi fundamentumát, miután számára a holokauszt-áldozat apával szemben az anya mindig a holokauszt túlélő követhető mintáját jelentette, szemben Bruck Edithtel, akinek mindkét szülője holokauszt-áldozat volt, s elsődlegesen emigráns nővére, valamint bátyja testesítette meg a holokauszt túlélés példáját. Írói identitásának fontos része, hogy munkáit nem az anyától megörökölt magyar nyelven írta. *Az elveszett kenyér*ben úgy fogalmaz, hogy Olaszország „örökbe fogadta őt”, és „sokkal többet kapott tőle, mint a mindennapi kenyér”,³² tegyük hozzá, elsősorban azt az „árva nyelvet”, amelyen hontalan bevándorlóként elmondhatta tapasztalatait. Kertész a holokausztíró egzisztenciális helyzetéből fakadó faktikus értelemben vett szellemi idegenséget ugyanakkor nemcsak az anyanyelv vonatkozásában, hanem minden nyelv esetében érvényesnek látta: „A Holocaust írója mindenütt és minden nyelven szellemi menekült, aki mindig idegen nyelveken kér szellemi menedékjogot”. Az öngyilkosság ellenében vállalt túlélés a nyelvben tárja fel a létezés köréből kivont haza veszteségtapasztalatát: „Száműzetést [jelent] az egyetlen igazi hazából, amely sohasem létezett. Ha ugyanis létezne, akkor nem volna lehetetlenség a Holocaustról írni, mert akkor a Holocaustnak volna nyelve, s a Holocaust írója beágyazhatná magát egy létező kultúrába.”³³ Bruck számára a magyar nyelv mindenekelőtt az anya nyelve volt, akit utolsó családtagként ő kísért el legtovább a gázkamrákhoz vezető úton. Neki, a holokauszt túlélőnek azonban ahhoz, hogy írni tudjon, éppúgy maga mögött kellett hagynia az anyanyelvét, ahogy azt egy 1944. május végi napon, erőszak nyomására anyjával szemben is

31 Bruck Edith: *Az emlékezés tart életben minket. A Teramói Tudományegyetemen a Guido II degli Aprutini érdemrend átvétele alkalmából tartott beszéd.* Ford. Király Júlia Kinga. In [online] URL: <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/bruck-edith-az-emlekezes-tart-életben-minket.html> [2023. 01. 08.]

32 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 140.

33 Kertész Imre: *A száműzött nyelv.* In *A száműzött nyelv.* Bp., 2001, Magvető, 292.

megettette. A magyar anyanyelv azonban nem veszett el, hanem megmaradt az anya halálának traumáját némaságban megőrző elfeledhetetlen nyelvnek. A holokauszt nyelvről szóló elméletek egyik mércéjét Paul Celan *Brémai beszéde* jelenti, melyet egy évvel a *Ki téged így szeret* megjelenése előtt mondott el: „Igen, a nyelv megmaradt el nem veszettnek, így igaz, mindennek ellenére. Csakhogy maga mögött kellett hagynia saját megválaszolatlanságait, maga mögött kellett hagynia borzalmas elnémulását, maga mögött kellett hagynia a halált hozó beszéd ezernyi sötétségét. Mindezt maga mögött hagyta, és nem engedte át szavait annak, ami történt; mégis, keresztülment ezen a történésen. Keresztülment, és kiléphetett ismét a napvilágra, 'gazdagodva' mindezekről.”³⁴ Az anyanyelv az emigráns író számára sosem hagyta maga mögött a halált hozó beszédek sötétségét, maga lett a „borzalmas elnémulás”, szótlán csendjébe temetkezve mindörökké megőrizte az anya halála és vele együtt a holokauszt-áldozatok felett érzett gyászát. Az írás úgy lett az emlékezés médiuma, hogy a traumára immunis olasz nyelven tette olvashatóvá azt a múltat, ami magyarul kimondhatatlan maradt. Mert az anyanyelv nélküli tanúságról való írást Auschwitz sem tudta megsemmisíteni: „Elpusztíthatatlan: itt van bennem az írás, és senki ki nem törölheti.”³⁵

A végtelenről lemondani nem hajlandó és az időn áttörni kész költeményt Celan tengeren hányódó palackpostához hasonlította, amely egyszer majd partot ér, de addig is úton van „egy megszólítható Te felé”.³⁶ Bruck könyvében ez a vokatívusz Isten felé fordul, amikor a vívódó idős író életre szóló párbeszéde betekintést enged hitének és kételyeinek legbensőbb lelkivilágába. A mű utolsó fejezete konfesszió a hitről, az egyetlen anyai örökségről, amely kiállva az idők próbáját, Deborah-tól megmaradt. Amikor megszólítja a némaságába zárkózó Istent, Bruck nem annyira tanúként, mint inkább vallomástevekként szólal meg: „minden szó és minden sor egyre inkább felfelé törekszik, és ki tudja, hátha elérnek Hozzád”.³⁷ Ha sikerült túlélni a koncentrációs tábor, kell, hogy legyen valami értelme az életnek, ami Isten előtt is felmutatható. Az Auschwitz utáni Isten előtt, aki tétlenül végignézte, hogy népét legyilkolják, az őt megszólító vigasztaló, szép szavak a túlélőnek mégis „úgy kellene, mint éhes száznak a kenyér”. S az utolsó fohász felidézi az anya által kelesztett cipókat, amelyben jelennek és múlnak az emlékezetben megteremtett időbeli koincidenciája megtalálja adekvát értelmét: „az emlékezetet, mely hűtlenül is hú hozzám, az én mindennapi kenyeremet hagyd meg”.³⁸

34 Paul Celan: *Beszéd Bréma szabad Hanza-város Irodalmi Díjának átvételekor* (1958). Ford. Márton László. In *Vigília*, 2020, 11, 802.

35 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 106.

36 Celan: *Meridián*, 803.

37 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 145.

38 Bruck: *Az elveszett kenyér*, 149.

Bruck Edith új regényében az emlékezet testamentáris irodalmi önreprezentációja a kenyér ábrázolásában valósul meg. Az emlékezet alanya a túlélő, az emlékezet tárgya a túlélő saját élete, az elbeszélte emlékezet a hontalan író nő fejlődéstörténete, az idő törés- és fordulópontja a csendőrök betörésének áprilisi hajnala. A kenyér pedig maga az emlékezet tanúsága, amelyet az irodalmi mű felmutat. A szemtanú szükségképpen a maga képére formálja a múltat, amikor nemcsak emlékezik, de a megírt mű által arra is emlékeztet, hogy a tanúságtétel nem a múltról, hanem sokkal inkább a múltért és a jövőért történik. Tanúnak lenni az ember egyik kitüntetett létmódja, ami különbözik az áldozat, a bíró, a vádlott vagy a tettes létformájától, amennyiben egyedül neki dolga, hogy számot adjon az igazságról. Az *elveszett kenyér* maradéktalanul eleget tesz ennek a kíváncsúnak, ebből ered, hogy nem memoárként vagy vallomásként olvasható, hanem egy családjától, hazájától, anyanyelvétől és a születéssel kapott származás örökségétől elszakadt tanú megmenekült igazságaként.

Orosz István: Bolondok hajója illusztráció